

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра психолого-медико-педагогічних основ корекційної роботи

Дипломна робота
магістра

з теми **«ВИКОРИСТАННЯ НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ
СПІЛКУВАННЯ У ПРОЦЕСІ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ
МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ»**

Виконала:
студентка KorOb1-M117z групи
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Герета Вікторія Валеріївна

Керівник:
кандидат медичних наук, доцент
Михальський А.В.

Рецензент:
кандидат педагогічних наук, доцент
Левицький В.Е.

Кам'янець-Подільський – 2019 року

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ I. СТАН ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ СПІЛКУВАННЯ У ПРОЦЕСІ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	8
1.1. Теоретичні основи характеристики невербального спілкування.	8
1.2. Використання невербальних засобів спілкування молодшими школярами з порушеннями інтелектуального розвитку.....	28
Висновки до першого розділу.....	37
РОЗДІЛ II. ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ВИКОРИСТАННЯ НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ СПІЛКУВАННЯ У ПРОЦЕСІ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	40
2.1. Методики дослідження рівня сформованості невербальних засобів спілкування у молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку.....	40
2.2. Аналіз результатів констатувального етапу дослідження.....	46
Висновки до другого розділу.....	54
РОЗДІЛ III. КОРЕКЦІЙНА СПРЯМОВАНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ НЕВЕРБАЛЬНИХ ЗАСОБІВ СПІЛКУВАННЯ У ПРОЦЕСІ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ З ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	56
3.1. Корекційно-розвивальна програма з формування невербальних засобів при міжособистісному спілкуванні у молодшими школярами з порушеннями інтелектуального розвитку.....	56
3.2. Аналіз результатів формувального етапу дослідження.....	64
Висновки до третього розділу.....	67

ВИСНОВКИ	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74
ДОДАТКИ	
Додаток А. Малюнки обличчя, що відображають різні емоційні стани	79

ВСТУП

Актуальність теми. На сучасному етапі відбувається підбір засобів навчання та виховання у процесі міжособистісної взаємодії, що впливає на розвиток особистості, її внутрішніх потенціалів, самовдосконалення і саморозвиток. Психолого-педагогічні тенденції, які пов'язані з наданням відповідної допомоги дітям з порушенням психофізичного розвитку встановлюють першочергові завдання у системі корекційної освіти щодо виділення провідної цілі процесу навчання, виховання, корекції, які дають змогу надалі адаптувати та соціалізувати школярів з порушеннями інтелектуального розвитку в різних видах міжособистісної взаємодії, спілкування та діяльності.

Аналіз загальної та спеціальної психолого-педагогічної літератури з даного напрямку дослідження дає змогу встановити залежність розвитку міжособистісного спілкування школярів з типовим розвитком та з порушеннями інтелектуального розвитку від правильного застосування засобів невербального спілкування. Саме тому, найуніверсальнішим і найефективнішим засобом інформаційного зв'язку між людьми вважають словесне (вербальне) спілкування, проте воно відбувається не завжди і не лише за допомогою словесної інформації. Зокрема, для комунікативного зв'язку використовується ціла низка невербальних засобів. Таким чином, невербальне спілкування — це спілкування за допомогою немовних знакових систем.

У наукових працях можна зустріти різноманітні класифікації невербальних методів та засобів, їх характеристики та функції. С. Крутецький, С. Рубінштейн, В. Сухомлинський, К. Ушинський, вказували на те, що невербальні засоби спілкування суттєво доповнюють мовленнєву комунікацію, а саме за допомогою міміки рухів тіла, жестів, дистанцій, пауз поданий матеріал набуває емоційного забарвлення.

Невербальне спілкування як ефективний засіб оптимізації соціально-перцептивної сфери особистості, що спрямовує увагу на спілкування за допомогою рухів тіла, жестів, дистанцій, пауз, а також оптимізує розвиток психічних процесів у просторово-часовому вимірюванні розглядали В. Зайчук, Г. Ковальов, О. Леонт'єв, С. Максименко, Ю. Некрасова, Л. Петровська.

Аналізуючи техніки невербальної міжособистісної взаємодії науковці Л.Божович, І. Горелов, В. Лабунська, О. Рутер дійшли висновку, що засобами невербальної комунікації є експресія руху, яка передбачає актуалізацію таких засобів вияву емоцій, як міміка та жест.

Отже, вищесказане дозволяє нам підкреслити розвиваючу роль засобів невербального спілкування, міжособистісної взаємодії як дітей з типовим розвитком, так і з порушеннями інтелектуального розвитку.

На базі цього В. Воронкова, Г. Дульнев, В. Мачіхіна, Б. Пінський зазначають положення про те, що школярів з порушеннями інтелектуального розвитку необхідно включати у процес спілкування для формування у них правильної поведінки за зовнішньою експресією, оцінювання якісних характеристик інших людей, розвитку уміння вирішувати конфліктні ситуації, приймати правильні рішення у різних ситуаціях та актуалізувати і порівнювати власний досвід поведінки, яка є біологічно-соціально обумовленим способом організації та засвоєння дитиною з порушеннями інтелектуального розвитку невербальних засобів спілкування, що проявляється в індивідуальній конкретно-чуттєвій формі дій, вчинків та поведінки.

На корекційне значення невербальних засобів спілкування у розвитку міжособистісної взаємодії школярів з порушеннями інтелектуального розвитку, вказують праці корекційних педагогів Л. Дробот, В. Ковальчук, В. Липи, Г. Мерсіянової, І. Татьянчікової, Л. Уфимцева. На їх думку, використання невербального матеріалу підвищує педагогічний вплив на розвиток емоційних станів у дітей, що фактично не враховується у процесі

навчання і виховання цієї категорії дітей. Дослідження своєрідності емоційного сприймання та усвідомленого розуміння психічних станів особистості під впливом інтонаційних установок дітьми з порушеннями інтелектуального розвитку дозволить підвищити ефективність використання педагогічного забезпечення навчально-виховного процесу. Це зумовило вибір теми нашого дослідження: «Використання невербальних засобів спілкування у процесі міжособистісної взаємодії молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку»

Мета дослідження – дослідити теоретико-практичні аспекти проблеми використання невербальних засобів спілкування у процесі міжособистісної взаємодії молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку.

Гіпотеза дослідження: використання невербальних засобів спілкування у корекційній роботі дає змогу підвищити рівень розвитку міжособистісної взаємодії молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати стан проблеми використання невербальних засобів спілкування у процесі міжособистісної взаємодії молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку.

2. Визначити та обґрунтувати методикку вивчення особливостей використання невербальних засобів спілкування у процесі міжособистісної взаємодії молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку.

3. Визначити та обґрунтувати корекційну спрямованість використання невербальних засобів спілкування у процесі міжособистісної взаємодії молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку.

Об'єкт дослідження – процес міжособистісної взаємодії молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку.

Предмет дослідження – корекційна спрямованість використання невербальних засобів спілкування у процесі міжособистісної взаємодії молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку.

Методи дослідження. Теоретичний аналіз та синтез, порівняння, узагальнення та систематизація науково-практичних і дослідницьких тем, спостереження, бесіда, констатувальний та формувальний експерименти, аналіз описових статистик.

Експериментальна база. Солобковецька спеціальна загальноосвітня школа-інтернат Хмельницької обласної ради, Солобковецька загальноосвітня школа Хмельницької обласної ради.

Теоретична значущість полягає у поглибленні теоретико-практичних аспектів використання невербальних засобів спілкування у процесі міжособистісної взаємодії молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку; у розробці порівняльної характеристики компонентів невербальних засобів спілкування.

Практичне значення полягає у корекційній спрямованості використання невербальних засобів спілкування у процесі міжособистісної взаємодії молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку; розробці педагогічної системи використання невербальних засобів спілкування у процесі міжособистісної взаємодії молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку

Апробація результатів дослідження. Основні результати дипломної роботи магістра обговорювались на студентській науково-практичній конференції в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка

Публікації: Робота висвітлена у статті «Використання невербальних засобів спілкування у процесі міжособистісної взаємодії молодших школярів з порушенням інтелектуального розвитку».

Структура роботи: робота складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

ВИСНОВКИ

Теоретико-практичне дослідження використання невербальних засобів спілкування у процесі міжособистісної взаємодії молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку дало нам змогу стверджувати наступні положення:

Спілкування – це увесь спектр зв'язків і взаємодії людей, спосіб формування розвитку, реалізації та регуляції соціальних відносин і психологічних особливостей окремої людини, що здійснюється через безпосереднє чи опосередковані контакти, які вступають особистості та групи.

Під засобами спілкування розуміють те, як людина реалізує зміст та ціль спілкування. Виокремлюють вербальне (мовленнєве, словесне) спілкування та невербальне (несловесне).

Невербальне спілкування – вид спілкування без використання слів, та відіграє велику роль в обміні емоціями як між людьми, так і між тваринами, в тому числі між людиною і дресированими тваринами. Його переважно складають: голос, пісня; зовнішній вигляд, одяг, поза, вираз обличчя, посмішка, погляд; рух, танець, хода, жести, кивання головою, погойдування кінцівками, напрямом кінцівок, імітація поведінки (наприклад, хитання двома спрямованими вниз пальцями нагадує ходіння ногами); оплески; дотик; рукостискання; обійми; поведінка, дії: впевненість, обережність, байдужість, агресивність; міміка, флірт.

Усі невербальні засоби спілкування можна описати декількома системами. Це: оптико-кінетична система: жести, міміка, пантоміма, рухи тіла (кінесика); паралінгвістична система: вокалізація, діапазон та тональність голосу; екстралінгвістична система: темп, пауза, плач, сміх, кашель тощо; проксеміка: система організації простору і часу; контакт очей: візуальне спілкування.

Уміння правильно впізнавати невербальні знаки дозволяє усувати труднощі, що виникають у спілкуванні, і перебудуватися у процесі бесіди, зробити спілкування більш продуктивним, допомагає встановити контакт, міжособистісне взаєморозуміння, досягти найбільшої ефективності спілкування.

До основних завдань невербального спілкування можливо віднести: створення і підтримка психологічного контакту, регуляція процесу спілкування; додавання нових значимих відтінків словесному тексту, правильне тлумачення слів; вираз емоцій, оцінок, ролей, змісту ситуації.

Молодші школярі з порушеннями інтелектуального розвитку в значній мірі, ніж їх однолітки з типовим розвитком інтелекту, мають труднощі у міжособистісному спілкуванні та у використанні невербальних засобів спілкування. Це пояснюється цілою низкою причин, а саме: молодші школярі з порушеннями інтелектуального розвитку відрізняється недостатньою диференційованістю, нестабільністю, різкими перепадами настрою, що впливає на всі форми соціальних контактів з оточуючими людьми; істотне значення мають знижена активність пізнавальних процесів, що веде до затримки формування системи знань про оточуючий світ та інших людей, а також недостатня сформованість мотивації, інтересів, вольових і моральних якостей, обмеження соціальних контактів; не менш важливу роль відіграє низький рівень розвитку мовлення у цієї категорії дітей.

Процес відображення емоційних станів молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку за допомогою невербальних засобів спілкування (інтонаційними характеристиками голосу, зовнішнім виглядом, жестами, поведінкою, мімікою, дотиком і т.п.) є одним з перспективних шляхів пізнання механізмів їх успішної соціалізації, створює умови для включення цих дітей у міжособистісне спілкування, подолання значеннєвих бар'єрів, зниження конфліктних ситуацій і корекції власної поведінки.

На констатувальному етапі дослідження ми розробили діагностичний інструментарій вивчення рівня сформованості невербальних засобів

спілкування, який можна використовувати при роботі з молодшими школярами з порушеннями інтелектуального розвитку та типовим розвитком.

Специфічність сприймання і розуміння емоційних станів людини, формування її образу, можливість розуміння соціально-психологічних ситуацій за установками у молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку пов'язана не стільки з порушенням сприймання, скільки з неповноцінністю їхніх відчуттів і з недостатністю організації й інтерпретації чуттєвого матеріалу, а також з особливостями перебудови фіксованої установки і порушенням регуляторних функцій діяльності центральної нервової системи. Тому весь процес сприймання і розуміння проходить на дефектній основі зі значними порушеннями. Але корекція соціально-перцептивної сфери у молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку розкриває широкі компенсаторні можливості розвитку особистості даної категорії дітей у плані адаптації і соціалізації у суспільстві. Навчальна корекційно-розвиваюча програма, свого роду це соціально-психологічний тренінг, що дозволяє удосконалювати процес спілкування та особистісного сприймання. Вона може бути включена у структуру психолого-педагогічного впливу для створення умов успішної соціальної адаптації і корекції випадків дезадаптації у них.

Результати експериментального дослідження допоможуть створити основу для розробки цілеспрямованої корекційно-розвивальної програми з формування використання невербальних засобів при міжособистісному спілкуванні у молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку, яка в подальшому сприятиме зниженню ризику негативного впливу середовища на особистість дитини з порушеннями інтелектуального розвитку і підвищити її ступінь соціалізації.

Корекційно-розвивальне навчання допоможе удосконалити у молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку невербальні уміння та навички, розширити експресивний репертуар, усвідомити власну невербальну поведінку через аналіз невербальних засобів спілкування для

адекватного відображення комунікаторів і досягти позитивного результату у процесі міжособистісного спілкування та в інших видах діяльності.

Корекційно-розвивальна програма з формування використання невербальних засобів при міжособистісному спілкуванні у молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку, що створює нові цілісні образи емоційних станів у них та спрямована на формування у молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку, розуміння емоційних станів людини за інтонаційними характеристиками голосу включає чотири етапи: первинне ознайомлення з емоційними станами дитини та з акустичними засобами невербального спілкування особистості; співвіднесення акустичних аналогів з експресією обличчя емоційних станів; довільне вираження емоційних станів через акустичні засоби невербального спілкування; цілеспрямоване використання невербального матеріалу у міжособистісному спілкуванні.

На формувальному етапі дослідження нами розроблена навчальна корекційно-розвиваюча програма, яка складається з чотирьох етапів.

Молодші школярі з порушеннями інтелектуального розвитку на певному етапі перебували у стані спокою, вони переосмислили свої особистісні проблеми, їм була надана змога відновити сили які були затрачені на негативні емоції. Отже, емоційний стан за нашими спостереженнями був відновлений. На другій стадії молодшим школярам з порушеннями інтелектуального розвитку була надана легка робота, у процесі якої у досліджуваних не було часу переосмислювати свої проблеми. Емоційний стан дітей був урівноважений.

У більшості молодших школярів з порушеннями інтелектуального розвитку при спостереженні за невербальною поведінкою було виражено незадоволення, але діти впорались із поставленим завданням. Та на третьому етапі з'явилися деякі збентеження, емоції, які виражалися невербальними формами спілкування – на обличчі спостерігалось незадоволеність, яка з часом зникла. Діти влились у процес роботи і намагались досягти

поставленої мети. Тому четверта стадія програми пройшла вдало, дітям вже можна було спілкуватися, але усе таки у спілкуванні переважали невербальні методи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бгажнокова И.М. Психология умственно отсталого школьника / И.М. Бгажнокова. – М.: Просвещение, 1987. – 96 с.
2. Білінська Є.П. Соціальна психологія особистості / Є.П. Білінська, О.А. Тихомандрицька. – М.: Аспект Пресс, 2001. – 301 с.
3. Бодалев А.А. Психология общения / А.А. Бодалев. – М. : Институт практической психологии; Воронеж : МОДЭК, 1996. – 256 с.
4. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте/ Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 198 с.
5. Бойков Д.И. Общение детей с проблемами в развитии : коммуникативная дифференциация личности: учеб-метод. пособие / Д.И. Бойков. – СПб. : КАРО, 2005. – 248 с.
6. Выготский Л.С. Собрание сочинений : в 6 т. / [под ред. А. В. Запорожца]. – М.: Педагогика, 1982. – Т.5.: Основы дефектологии. – 369 с.
7. Висоцька А.М. Основні напрямки виховної роботи з формування спеціальної поведінки учнів спеціальних шкіл-інтернатів: методичний посібник / А.М. Висоцька, І.І. Івашина. – Черкаси: ЧОІПОПП, 2003. – 31 с.
8. Воспитание и обучение детей во вспомогательной школе: Пособие для учителей и студентов дефектологических факультетов педагогических институтов / под ред. В.В. Воронковой. – М: Школа-Пресс, 1994. – 416 с.
9. Воспитательная работа во вспомогательной школе: пособие для учителей и воспитателей (Из опыта работы) / под ред. В.Ф. Мачихиной. – М.: Просвещение, 1985. – 327 с
10. Гайдукевич М.А. Символічна форма комунікації у дітей з порушенням інтелекту / М.А. Гайдукевич // Зб. наук. праць КПНУ імені Івана Огієнка: серія соц.-педагогічна; [за ред. О. В. Гаврилова, В. І. Співака]. – Вип. 20 в двох част., част. 2. – Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2012. – С. 34 – 42.

11. Гнездилов М.Ф. Развитие устной речи умственно отсталых детей / М.Ф. Гнездилов – М.: Просвещение, 1987. – 179 с.
12. Горелов И.Н. Невербальные коммуникации / И.Н. Горелов. – М.: Просвещение, 1980. – 104 с.
13. Дети с отклонениями в развитии / под ред. М.С. Певзнер. – М.: Просвещение, 1995. – 112 с.
14. Дубровина И. В. Психокоррекционная и развивающая работа с детьми / И.В. Дубровина. – Москва, 1998. – 160 с.
15. Дульнев Г.М. Учебно-воспитательная работа во вспомогательной школе / Г.М. Дульнев / Под ред. Г.А. Власовой, В.Г. Петровой. – М.: Просвещение, 1991. – 176 с.
16. Еременко И.Г. Олигофренопедагогика / И.Г. Еременко. – К.: Вища школа, 1985. – 325 с.
17. Загальна психологія.: Курси лекцій / За ред. О. Скрипченко, Л. Долинської та інш. – К.: Правда Ярославичів, 1997. – 436 с.
18. Занков Л.В. Психология умственно отсталого ребенка / Л.В. Занков. – М.: Учпедгиз, 1989. – 78 с.
19. Запорожець А.В. Психологическое развитие ребенка. Избранные психологические труды / А.В. Запорожець. – М.: Просвещение, 1986. – 183 с.
20. Коррекционная педагогика в начальном образовании. / под ред. Г.Ф. Кумариной. – М.: Академия, 2003. – 312 с.
21. Коломинский Н.Л. Развитие личности учащихся вспомогательной школы / Н.Л. Коломинский. – К.: Радянська школа, 1978. – 88 с.
22. Круть М. Погляд на навчання та виховання розумово відсталих дітей / М. Круть // Дефектолог. – 2010. – № 4. – С. 10-12.
23. Лабунская В.А. Невербальное поведение / В.А. Лабунская. – Ростов на Дону: Издательство Ростовского университета, 1986. – 135 с.
24. Лебединська К.С. Діти з порушеннями спілкування / К.С. Лебединська, О.С. Микільська, Е.Р. Баєнська, М.М. Ліблінг. – М.: Просвещение, 1989. – 95 с.

25. Леонтьев А. А. Психология общения / А. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1997. – 365 с.
26. Липа В. А. Основы коррекционной педагогики: учеб. пособ. / В. А. Липа. – Донецк : Лебидь, 2002. – 327 с.
27. Липа В.А. Психологические основы педагогической коррекции – 2-е изд., перераб. и дополн. / Липа В.А. – Славянск: Предприниматель Маторин Б.И., 2012. – 386 с.
28. Максименко С.Д. Загальна психологія / С.Д. Максименко, В.О. Зайчук, В.В. Мименко, В.О. Соштенко. – К.: Форум, 2000. – 350 с.
29. Матвеева М.П. Корекційна робота у системі освіти з вадами розумового розвитку / М.П. Матвеева, С.П. Миронова. – Кам'янець-Поділ.: Інформаційно-видавничий відділ Кам'янець-Подільського державного університету, 2005. – 164 с.
30. Меграбян А. Психодиагностика невербального поведения / А. Меграбян. – СПб.: Речь, 2001. – 256 с.
31. Методические рекомендации по развитию речи у учащихся младших классов вспомогательной школы / Под ред. Е.Ф. Собонович. – К.: РУМК, 1989. – 194 с.
32. Миронова С.П. Олігофренопедагогіка. Компактний навчальний курс: навч. посіб. / С.П. Миронова – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський Державний університет, ред-но – вид. від., 2008. – 204 с.
33. Морозова Н.Г. Формирование познавательных интересов у аномальных детей / Н.Г. Морозова. – М.: Просвещение, 1989. – 135 с.
34. Мясищев В.Н. Психология отношений / В.Н. Мясищев. – М.: МПСИ Б, 2003. – 400 с.
35. М'ясоїд П.А. Загальна психологія / П.А. М'ясоїд. – К.: Вища школа, 2001. – 248 с.
36. Невербальні засоби спілкування / За ред. М.А. Поваляєва, О.А. Рутер. – Ростов н/Д.: Фенікс, 2004. – 352 с.
37. Обучение и воспитание умственно отсталых детей / под ред. Г.

Дульнева, М. Кузьмицкой. – М.: Педагогика, 1980. – 104 с.

38. Общение и формирование личности школьника / Под ред. А.А. Бодалева, Р.Л. Кричевского. – М.: Педагогика, 1987. – 178 с.

39. Организация работы психолога школы-интерната: Методические рекомендации / сост. А.Г. Антонова, О.Н. Гарнец, Т.С. Гурнева и др.: под ред. С.И. Яковенко. – К.: РУНК, 1991. – 157 с.

40. Основы специальной психологии / Под ред. Л.В. Кузнецовой. – М.: Издат. центр: “Академия”, 2002. – 480 с.

41. Петрова В.Г. Психология умственно отсталого школьника / В.Г. Петрова, И.В. Белякова. – М.: Академия, 2002. – 160 с.

42. Пинский Б.И. Психология трудовой деятельности учащихся вспомогательной школы / Б.И. Пинский. – М.: Просвещение, 1979. – 84 с.

43. Приходько Ю.О. Психологічний словник-довідник: Навч. посіб./ Ю.О. Приходько, В.І. Юрченко. – К.: Каравела, 2012. – 328 с.

44. Психологические вопросы коррекционной работы во вспомогательной школе / Под ред. Ж. И. Шиф. – М.: Педагогика, 1972. – 163 с.

45. Реабілітаційна педагогіка на рубежі 21 століття: Науково-методичний збірник у 2-х ч. / під ред. В.М. Допій, Г.М. Несен, І.Г. Єрмаков та ін. – К.: ІЗМН, 1998. – Ч2. – 228 с.

46. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии: В 2 т. / С.Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1989. – Т. 1. – 720 с.

47. Рубинштейн С.Я. Психология умственно отсталого школьника: Учеб. пособ. для студентов педагогических институтов по специальности «Дефектология» - 3-е издание, перераб. и дополн / С.Я. Рубинштейн. – М.: Просвещение, 1986. – 192 с.

48. Савчин М. Соціальна психологія / М. Савчин. – Дрогобич: Діст, 2000. – 123 с.

49. Синьов В.М. Психологія розумово відсталої дитини: Підручник / В.М. Синьов, М.П. Матвеева, О.П. Хохліна. – К.: Знання, 2008. – 359 с.

50. Смирнова А.Н. Коррекционно-воспитательная работа учителя вспомогательной школы / А.Н. Смирнова. – М.: Просвещение, 1982. – 189 с.
51. Специальная психология / Под ред. В.И. Лубовского, Т.В. Розановой, Л.И. Солнцевой. – М.: Академия, 2005. – 464 с.
52. Стадненко Н.М. Формирование положительного отношения учебно-трудовой деятельности учащихся вспомогательной школы / Н.М. Стадненко. – К.: Радянська школа, 1982. – 92 с.
53. Степанюк С. Спілкування – важливий чинник вироблення соціальної позиції розумово відсталих дітей / С. Степанюк // Дефектологія. – №3. – 1998. – С. 25 – 26.
54. Татьянчикова І. Життєві орієнтації учнів допоміжної школи / І. Татьянчикова // Дефектологія. – 1999. – №4. – С. 35 - 38.
55. Ушинський К.Д. Человек на предмет воспитания. Собрание сочинений / К.Д. Ушинський. – М.: Просвещение, 1980. – Т.8. – С.440 – 460.
56. Уфимцева Л.П. Игровые задания по коррекции и развитию познавательных процессов у учащихся с нарушением интеллекта / Л.П. Уфимцева // Воспитание и обучение детей с нарушениями развития, 2003. – № 6. – С. 39 –54.
57. Харченко Л.П. Особливості застосування невербальних засобів ділового спілкування методологія й методи соціальної роботи / Л.П. Харченко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2013. – № 4. – С. 58-65.
58. Хохліна О.П. Розумово відстала дитина / О.П. Хохліна // Діти з особливими потребами: Поради батькам. – К.: Науковий світ, 2004. – С.151-169.
59. Хохліна О.П. Усвідомлення учбової діяльності в розумово відсталих школярів / О.П. Хохліна // Дефектологія. – 1997. – №2. – С.7-9.
60. Шипіцина Л.М. Дослідження когнітивних особливостей невербальній комунікації в дітей із розумової відсталістю / Л.М. Шипіцина, П.У. Заширинська. – СПб: вид-во ИСПиП, 2007. – 27 с.